

І. Ю. Гора, здобувач кафедри
юридичної психології Національної
академії внутрішніх справ

МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ АНТИСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ ЗЛОЧИНИ З МОТИВІВ РАСОВОЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ ЧИ РЕЛІГІЙНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ

Розкрито поняття злочинної поведінки, структуру її механізму. Проаналізовано етапи та особливості формування злочинної поведінки в осіб, які вчиняють злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, що впливають на вчинення злочину з боку його суб'єкта.

Ключові слова: механізм злочину; структура механізму злочину; злочинна поведінка; етапи злочинної поведінки; мотивація.

Злочини будь-якої спрямованості мають певні спільні ознаки, що в загальному вигляді визначаються як механізм їх вчинення. На думку дослідників [3; 10], механізм будь-яких злочинів становить собою складну динамічну систему, що визначає зміст конкретного протиправного діяння. Ця система має наступні закономірності:

- виникнення і розвиток зв'язків і відносин всередині механізму злочину (зв'язок між дією і результатом, повторюваність дій у подібних ситуаціях, стереотипи поведінки суб'єкта злочину і т. ін.);

- формування та реалізація способу вчинення та приховування злочину (зв'язок способу з особистістю злочинця, залежність способу від конкретних обставин скоєння злочину і т. ін.);

- виникнення та перебіг явищ, пов'язаних із злочином (як до, так і після його вчинення) та значущих для розслідування (скритність підготовки до злочину, вибір засобів, вивчення предмету злочинного посягання та ін.).

Перелічені складові, об'єднані комплексом взаємопов'язаних елементів та динамічно змінюваних етапів протиправної діяльності людини, складають в сукупності результат, який через вчинення злочину передбачає досягнення конкретної, поставленої суб'єктом перед собою мети.

Отже, *структура механізму злочинної поведінки* наступна.

1. Особистість злочинця. Вона характеризується об'єктивними (стать, вік, зріст, статура) та суб'єктивними показниками (характер, особливості сприйняття тієї чи іншої ситуації). На нашу думку, останні є більш важливими, бо саме вони визначають, чи стане особа на злочинний шлях.

Ми погоджуємося з психологами [1; 4; 7], які пов'язують схильність до злочинів із певним психологічним статусом особи – внутрішнім ставленням її до себе, своїх дій та їх наслідків. Зазначимо, що, як показало наше дослідження, в «групі ризику» стосовно вірогідності стати злочинцем часто є особи з низькою самооцінкою, поєднаною з прагненням підвищити її за рахунок пониження іншої особи.

2. Предмет злочинного посягання. З ним пов'язують певний елемент матеріального світу, на який здійснюється протиправне посягання в ході вчинення злочину. У контексті нашого дослідження, під предметом злочину мається на увазі будь-яка шкода, спричинена іншій особі (особам) через расову, національну або релігійну ворожнечу.

3. Спосіб злочину – технічний бік здійснення певних протиправних дій, взаємопов'язана система поведінкових актів суб'єкта злочину, обумовлених об'єктивними і суб'єктивними факторами, та спрямована на досягнення поставленої мети через підготовку, вчинення та приховування злочину.

Зокрема, прийоми, методи, тактичні засоби, що застосовуються для вчинення злочину – це форма, в якій відобразилися суспільно небезпечні дії, ті прийоми й методи, які використовував злочинець для вчинення злочину (наприклад, розбій, крадіжка, хуліганство).

4. Злочинний результат. Вчені [2; 5; 6] розглядають злочинний результат як шкідливі соціально значущі наслідки та інші протиправні трансформації в навколишньому середовищі (незаконне насильство, спричинення неправомірної шкоди тощо), що виникають під впливом дії чи бездіяльності суб'єкта злочину і належать до об'єктивних ознак складу злочину.

Злочинний результат вказує на характер та тяжкість шкідливих наслідків, що включають в себе соціальну,

організаційну, економічну та інші види шкоди. Значення суспільно небезпечних наслідків полягає в тому, що вони зумовлюють характер і ступінь матеріальних й нематеріальних наслідків, тим самим впливаючи на вид та розмір покарання. Дослідники вказують [8; 9; 11], що наявність таких наслідків у матеріальних складах є необхідним конструктивним елементом, за відсутності якого кримінальна відповідальність виключається.

5. Обстановка вчинення злочину. Виявляється в особливостях матеріального середовища, часу доби і дня тижня, за яких сталася протиправна подія. Також, сюди входить характеристика предметних умов, в яких вчинено діяння.

Обстановка вчинення злочину іноді істотно підвищує ступінь суспільної небезпеки протиправного діяння та виступає як кваліфікуюча ознака (наприклад, службове зловживання представників правоохоронних органів). В інших випадках вона утворює привілейований склад злочину: наприклад, вбивство або нанесення тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони, де обстановка – посягання з боку потенційного потерпілого – визначає необхідність захисту від суспільно небезпечного діяння.

6. Поведінка і дії осіб, які стали випадковими очевидцями злочинної події. Проаналізовані джерела [12–13] засвідчують, що дослідники неохоче зупиняються на цьому пункті. На нашу думку, це зумовлене складністю оцінювання активності третіх осіб та ступеня розвиненості їх громадянської самосвідомості, зокрема, щодо готовності:

- завадити злочину;
- допомогти потерпілому;
- викликати представників правоохоронних органів або медичну допомогу;
- надати інформацію про протиправні дії, свідками яких вони стали.

Аналіз наступного поняття – злочинна поведінка. Вона становить собою більш широке поняття, ніж суто явище злочину. Останній, окрім законодавчого визначення (згідно зі ст. 11 КК України, злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність),

вчинене суб'єктом злочину), розглядають як правопорушення – суспільно небезпечне діяння, вчинення якого тягне застосування до особи заходів кримінальної відповідальності.

Вчені вказують [1; 9], що *злочинна поведінка* – це процес, що розгортається в просторі та часі й включає зовнішні, об'єктивні дії, що утворюють склад злочину, а також внутрішні, передуючі злочину психологічні явища, які детермінують його вчинення.

На нашу думку, злочинна поведінка та її тип значною мірою залежить від характерних для окремих категорій злочинців індивідуально-психологічних особливостей, ціннісних орієнтацій, системи асоціальних і антисоціальних стереотипів. Поведінці більшості злочинців властиві:

- соціально-ціннісна дезадаптація і дефекти саморегуляції;
- асоціальні та антисоціальні установки і звички;
- заперечення або ігнорування своєї соціальної відповідальності.

Суперечності, що існують в суспільстві між правом та традиціями, законом та неформальними уявленнями про суттєве, створюють передумови злочинної поведінки. Це має прояв у взаємодії між окремими особистостями й у самій особистості. На наш погляд, вона стає реакцією особи на неможливість знаходити компроміси у взаєминах з іншими, які також шукають ці компроміси.

Механізм злочинної поведінки пов'язаний із зовнішнім для особи середовищем, а протиправність її поведінки визначається у взаємодії з членами цього зовнішнього середовища. Проаналізувавши психолого-юридичні джерела, ми дійшли висновку, що більшість науковців виділяють наступні *етапи злочинної поведінки*.

Перший етап – формування мотивації: процес виникнення та усвідомлення мотиву злочинної поведінки, її мети чи цілей (наприклад, людина хоче жити заможнo й домогтися високого соціального статусу).

В КК України особливо виділяються мотиви расової, національної чи релігійної нетерпимості, що розцінюються як обставина, яка обтяжує покарання (п. 3 ч. 1 ст. 67 КК), а також як кваліфікуюча ознака складу злочину (п. 14 ч. 2 ст. 115 КК,

ч. 2 ст. 121 КК, ч. 2 ст. 122 КК, ч. 2 ст. 126 КК, ч. 2 ст. 127 КК, ч. 2 ст. 129 КК України. Наявність таких мотивів прямо чи опосередковано вбачається в діяннях, передбачених ст. 161, ст. 300 та ст. 402 КК України, оскільки йдеться про порушення рівноправності громадян залежно від їх расової чи національної належності або релігійних переконань, розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, пряме чи непряме обмеження прав громадян за ознаками раси, кольору шкіри, релігійних та інших переконань, етнічного походження, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, а також геноцид – діяння, умисно вчинені з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення.

Частіше за все вказані мотиви мають місце в насильницьких злочинах проти особи, групових порушеннях громадського порядку, масових заворушеннях, терористичних актах тощо. Вчинення названих та інших злочинів за вказаними мотивами є проявом ворожнечі до інших рас, національностей, а інколи й шовінізму.

Таким чином, встановлення означених мотивів є не просто складним завданням, але й «небажаною» для працівників складовою процесу розкриття та розслідування злочинів.

Між тим, підвищена суспільна небезпека таких злочинів безсумнівна і пояснюється тим, що вони порушують основні права людини, проголошені «Загальною декларацією прав людини» від 10 грудня 1948 р. та «Міжнародним пактом про громадянські і політичні права», прийнятим 16 грудня 1966 р. Генеральною асамблеєю ООН, та суперечать Конституції України, яка гарантує рівноправність громадян. Отже, при вчиненні злочину проти представника іншої раси чи національності, а також представника етнічної меншості даної країни встановлення мотиву поведінки будь-якого кримінально караного діяння слід вважати обов'язковим.

Спираючись на це, вважаємо, що під *мотивами расової, національної чи релігійної нетерпимості* доцільно розуміти зумовлені певними потребами (самоствердження, комплекс неповноцінності, прагнення позбавитися нервової напруги щодо відповідного стимулу) внутрішні спонукання до протиправних дій, що виражають прагнення винного продемонструвати свою перевагу (вищість) і неповноцінність потерпілого через приналежність останнього до:

- конкретної (іншої) раси чи етносу(національності, народності, етнічної групи);

- певної релігії, яка асоціюється з відповідною расою або національністю (наприклад, східна зовнішність – з мусульманством, слов'янська – з християнством, тощо).

Наш погляд, основною складовою тут виступає саме прагнення відчутти та показати свою вищість на тлі неповноцінності іншої особи заради самоствердження. Приводи для цього обираються «найзручніші» у певній ситуації: наприклад, бажаючи самоствердитися й шукаючи можливості для цього, особа може застосувати насильство щодо представників іншого етносу, які потрапили в її поле зору, вважаючи, що робить це через національну/расову ненависть.

Серед «супроводжуючих» мотивацій злочинів, вчинених на ґрунті расової, національної, релігійної чи класово-соціальної нетерпимості, можна виділити, в першу чергу, корисливі устремління та мотивацію самоствердження, що яскраво проявляється у випадках хуліганських дій: хуліганство розцінюється правопорушником як певна розвага внаслідок його соціальної незрілості, безвідповідальності, легковажності, конформізму, безтурботності, жаги задоволень, снобізму вигляді уявлень про свою приналежність до більш престижної соціальної групи (більш «високої касты»).

Мета злочину – це те, чого прагне досягти злочинець. Якщо мотив злочину – це спонукання, то мета – бажаний кінцевий результат злочинної діяльності, до винний досягає, вчинюючи кримінально-каране діяння.

Мета злочинів, вчинених із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості – це, на наш погляд, знищення або

всілякі утиски несхожих на суб'єкта злочину та його референтну групу осіб. Ознакою такої несхожості стає тут відмінність фенотипу зовнішності або соціально-демографічні дані будь-якої іншої людини, тобто має місце знеособлена агресія, а не цілеспрямований вибір наміченої жертви.

Другий етап злочинної поведінки – прийняття рішення про вчинення злочину. На цьому етапі відбувається обрання шляху досягнення визначеної мети та методів і засобів її досягнення: законною (заробляти на життя, не порушуючи чинне законодавство) чи незаконною (крадіжка, вимагання тощо) поведінкою.

При прийнятті рішення про вчинення злочину відбувається прогнозування можливих наслідків реалізації бажання, що виникло, планування поведінки з урахуванням реальної обстановки, власних можливостей та інших обставин, а також вибір засобів. Тому, таке рішення поділяється на реалізоване – здійснений злочин, та нереалізоване – готування до злочину, що зустріло непереборні для особи перешкоди.

Спонтанність злочинного рішення або його спланованість (співвідношення своїх можливостей, можливості співучасників, якщо такі є, розрахунки щодо подальших дій тощо) визначають вид умислу злочинного діяння.

Третій етап злочинної поведінки – виконання прийнятого рішення за допомогою безпосередніх злочинних дій. Між тим, після того як у людини під впливом ситуації та наявних потреб, інтересів, почуттів виникла установка на певну поведінку, настає деяка затримка – як правило, особа не діє негайно у відповідності з цією установкою, а співвідносить її з існуючими в суспільстві моральними, правовими та іншими нормами, з громадською та груповою думкою, з думкою референтних осіб.

Інший варіант: механізм злочинної поведінки носить так званий «згорнутий» характер – акту затримки немає, й особа відразу діє у відповідності з виниклою у неї установкою. Прийняття рішення і вибір засобів відбуваються миттєво чи під впливом ситуації, або в результаті відтворення стали для даної особи звичними способами поведінки в

аналогічних обставинах, або під впливом уявлень референтної групи чи безпосередніх спільників.

Четвертий етап – посткримінальна поведінка. Злочинець аналізує результат вчинених протиправних дій та стикається з наступними напрямками реагування на нові (посткримінальні) обставини:

- порівняння досягнутого з бажаним, його оцінка з правової та моральної (особистої, референтної групи, громадської) точок зору. Саме на цьому етапі, інколи, відбувається каяття та спроби виправити злочинні наслідки або добровільно понести за них покарання – особа може заявити до правоохоронних органів про свої протиправні дії;

- приховування слідів злочину та/або втеча, щоб уникнути кримінальної відповідальності і покарання, складання системи захисту проти викриття (усунення, погрози або підкуп свідків, спроби обману співробітників правоохоронних або контролюючих органів тощо);

- зміцнення антисуспільної орієнтації, придбання кримінальних навичок, створення умов для продовження злочинної діяльності, використання викраденого майна, якщо злочин мав корисливу спрямованість.

На основі вищевикладеного, на наш погляд, механізми формування злочинної поведінки у осіб, які вчинюють злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, складаються з двох взаємопов'язаних елементів:

- 1) поведінки злочинця;
- 2) віктимної поведінки потерпілого.

Середовище (ситуація злочину, освіта, виховання, інтелектуальний розвиток) виступає тут фоновим аспектом, рівнозначним провокуючим елементом для обох цих систем активності в ситуації злочину.

Отже, наведемо виокремлені нами **механізми формування злочинної поведінки у осіб, які вчинюють злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості**, що впливають на вчинення злочину з боку його суб'єкта.

1. Ксенофобне середовище з традиційно насильницьким способом реагування на конфліктні ситуації.

2. Специфічно шовіністичні переконання особи: расова, національна чи релігійна ненависть.
3. Оманливо дискримінаційні: злочини через псевдорасову, псевдонаціональну чи псевдорелігійну ненависть.
4. Соціально-психологічне відчуження.
5. Особистісна тривожність, обумовлена наявністю у певного типу людей безпредметного страху.
6. Низькі регуляційні можливості, через які виникають спочатку асоціальні, а потім й антисоціальні установки та звички.
7. Антисоціальні поведінкові стереотипи.

Список використаних джерел

1. Антонян Ю. М. Психология преступника и расследования преступлений / Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. – М. : Юристъ, 1996. – 336 с.
2. Берзін П. С. Злочинні наслідки в механізмі кримінально-правового регулювання : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Берзін Павло Сергійович. – К., 2010. – 483 с.
3. Дьяков С. В. К вопросу о причинности в механизме преступного поведения / С. В. Дьяков // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1987. – Вып. 45. – С. 17–22.
4. Зелинский А. Ф. Криминальная психология / А. Ф. Зелинский. – К. : Юринком Интер, 1999. – 240 с.
5. Костенко А. Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознания преступника) / Костенко А. Н. – К. : Наук. думка, 1990. – 148 с.
6. Кудрявцев В. Н. Механизм преступного поведения / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1981. – 248 с.
7. Кудрявцев И. А. Криминальная агрессия. Экспертная типология и судебно-психологическая оценка / И. А. Кудрявцев, Н. А. Ратинова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 192 с.
8. Ларкін М. О. Особливості розслідування злочинів проти особи, що вчиняються на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі : [моногр.] / М. О. Ларкін, В. П. Сабадаш. – Запоріжжя : Запорізь. нац. ун-т, 2012. – 219 с.

9. Лупарев Д. А. Общественная опасность как объективное свойство преступных последствий / Д. А. Лупарев // Российский следователь. – 2007. – № 5. – С. 13–14.

10. Методика расследования преступлений, совершаемых на почве национальной или расовой вражды или ненависти / Винников А. Я., Гиренко Н. М., Коршунова О. Н. и др. ; под общ. ред. О. Н. Коршуновой. – СПб. : ПИТЕР, 2002. – 92 с.

11. Психология национальной нетерпимости : [хрестоматия] / сост. Ю. В. Чернявская. – Минск : Харвест, 1998. – 511 с.

12. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления / С. А. Тарарухин. – К. : Вища шк., 1997. – 151 с.

13. Скляр Н. В. Поняття злочинів, що вчиняються з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості / Н. В. Скляр // Європейські перспективи. – 2011. – № 1. – Ч. 2. – С. 156–158.